

Stewart, Michael: Emlékezet és megemlékezés.

In: Amaro Drom, (10.) 2000/1.

<http://www.amarodrom.hu/archivum/2000/01/emlek.html>

Fordította: Bori Erzsébet

Michael Stewart

Emlékezet és megemlékezés

Else Schmidt hétéves volt, amikor 1942 nyarán elvitték hamburgi otthonából. Arra emlékszik, hogy két katonaruhás férfi bekísérte egy kikötői raktárépületbe, ahová már cigányok tömegét gyűjtötték be. Elsének sejtelme sem volt arról, hogy miért hozták ide. Valójában azt sem tudta, mi az, hogy „cigány”. Ezúttal esélye sem volt arra, hogy megtudja, mivel az apja órákon belül rátalált, és hazavitte. Annyit mondott neki, hogy félreértés történt, és felejtse el az egészet.

Falépités Usti-nad-Labemben

Else – bár akkor még ezt nem tudta – „félcigány” anyja lánya volt, aki nem cigány árjához ment feleségül. A náci terminológia szerint így a „C-mínusz” kategóriába számított, amely kevert fajú cigányt jelentett, háromnegyed részben német vérrrel. Az efféle keveréket veszélyesebbnek tartották, mint az ún. „tisztá cigányokat”, mert azok legalább egymás között házasodtak. A „C-mínuszosok” azonban beszennyezéssel fenyegették az árja közösséget. Elsének szerencséje volt: túlélte az üldözést, mert nem sokkal édesanyja deportálása előtt elbújtatta, majd örökbe fogadta egy német család, és túl kicsi volt ahhoz, hogy vissza tudjon emlékezni azokra az időkre.

Két évvel a zavarba ejtő kikötői kaland után ismét megjelent náluk a két férfi. „A nevelőapám úgy gondolta, hogy ezúttal nem lenne olyan könnyű kihoznia onnan, ezért elmondta nekem, hogy ő nem a vérszerinti apám, és sírt, amikor erről beszélt. Az anyukám pedig könnyezve mondta el, hogy »nem mi vagyunk az igazi szüleid. Ahová most kerülsz, ott találkozni fogsz az igazi mamáddal.« Engem teljesen felkészületlenül ért mindez, egyszerűen nem értettem az egészet... Vannak részletek, amelyekre különösen jól emlékszik az ember a gyerekkorából. Például mindig kézen fogva vezettek a nevelőszüleim, hogy el ne veszítsük egymást. Tisztán emlékszem, hogy meg akartam fogni az egyik gestapós kezét, de ő ellökte a kezemet. Nagyon jól emlékszem ezekre az apróságokra, mert akkor, gyerekként ezek nagyon sokat jelentettek nekem.”

Else szinte példátlanul szerencsés volt azokhoz a cigány származású százezrekhez képest, akiket 1936 és 1945 között elhurcoltak az otthonukból vagy a sátoortáborukból. Nevelőapja az első sikeres közbelépés után még egyszer vette a bátorságot, hogy menlevelet kérjen az SS-től a kislánynak. Öt hónappal Else elhurcolása után Ravensbrückbe utazott, hogy hazavigye.

Else a londoni Imperial War Museum által nemrégiben rögzített visszaemlékezésében elmondta, hogy utoljára azt követelték tőle a táborban, írjon alá egy papírt, amelyben vállalja, hogy senkinek nem beszél ottani tapasztalatairól, sem a korábban Auschwitzban történekről. Valójában nem sok értelme volt ennek a formális aláírásnak. „Hamburgban élő nevelőszüleimnek fogalmuk sem volt a koncentrációs táborokban uralkodó kegyetlen állapotokról. Elismerték, hogy nagyon rossz lehet egy ilyen kényszermunkatábor, de azt elképzelni sem tudták, hogy ott kínozzák, gyilkolják, elégetik az embereket. Ezért meg sem értették, milyen szörnyűségeken mentem keresztül, hanem egyből visszaküldtek az iskolába. Csak két-három napot tölthettem otthon, és már mehettem is vissza az iskolába. Ez persze nagy tévedés volt a nevelőszüleim részéről, de nem tehettek róla.”

Else szülei odahaza fátylat borítottak a kislány gyötrelmeire. De az iskolában nyíltan folyt a megalázás: „Nagyon rossz emlékeim vannak az iskoláról, mivel a koncentrációs táborban rám tetovált szám még mindig ott volt a karomon, csak egy ragtapasz takarta. Az első napon a tanárok, akik rémes nácik voltak, felállítottak az osztályban, és azt mondták: »Addig kell itt állnod, amíg el nem mondd mindenkinek, hogy mi van a ragtapasz alatt.«”

Ettől fogva tizennyolc éven át Else senkivel nem beszélt arról, mi történt vele 8-9 éves korában Auschwitzban és Ravensbrückben.

Ennek a hamburgi kislánynak a története megegyezik a többi cigány túlélő élményeivel. A különböző táborokból hazatérve rá kellett jönniük, hogy azt várják tőlük, hallgatással fizessenek azért, ha vissza akarnak térni otthonaikba, falvaikba és városaikba. Hallgatniuk kell arról, hogyan üldözték, hogyan próbálták megsemmisíteni a népüket. Közkeletű felfogás szerint ők, az áldozatok a felelősek az átélt szenvedésekért, őket címkézték bűnözőknek és „aszociális” elemeknek. Milyen könnyen jött a jótékony feledékenység azoknak, akik szó nélkül nézték végig, hogyan hurcolják el a szomszédaikat, miközben a cigányok korántsem tudták ilyen egyszerűen elfelejteni szenvedéseiket.

Else álmaiban még évek múlva is visszatérnek azok az események, amelyeket akkor, a táborban nem értett meg. „Ott feküdtek a fehér holttestek, beszórva fehér mésszel, egymás hegyére-hátára dobálva. Gyerekként fel sem fogtam, hogy mik azok. De jóval később, évekkkel a kiszabadulásom után lidérces álmokban megjelent ez a szörnyű látvány: ott állok Hamburgban a városháza árkádja alatt, és a körülöttem lévő emberek azt mondják, hogy velük kell mennem. De én azt felelem, »nem, nem tudok menni, mert a föld tele van holttestekkel«. De a többiek az álomban nem látják a halottakat; egyszerűen átsétálnak rajtuk a magas sarkú cipőjükben, és nem vesznek tudomást a holttestekről.”

Else Schmidt csak úgy szabadulhatott a rémálmaitól, hogy elmenekült előlük Angliába, maga mögött hagyva gyermekkora világát. De az európai cigányok többségének nem sikerült megszöknie a múlt szinte tapintható emlékeitől.

•

A soha meg nem hallgatottak hosszúra nyúlt szenvedései megmérgezik az életüket. De amikor egy egész társadalom próbálja meg nem történtté tenni a múltját, kitörölni egyes

tagjainak kínzó emlékeit, akkor bizonyos értelemben maga a közösség lesz fertőzött. Mi lesz egy társadalom emlékezetével, ha megtagadja, tiltja vagy elfojtja a megemlékezést egy súlyos traumájáról? Erre a kérdésre bizonytalán nem adható egyetlen válasz. Ahogy az egyének is különbözőképpen kezelik és közelítik meg a múltat, úgy a kultúrák is eltérő utakon viszik át a múltat a jelenbe. Mintha a cigányok egy emberként összeesküdtek volna, hogy elfelejtik üldöztetésük traumáját, egyszersmind némán bár, de megőrzik a rejtett kollektív emlékezetben. Megőrzésnek és felejtésnek ez a paradox párban állása az, amelyet felszínre kell hoznia a roma holokausztkutatásnak – ez volna a módja annak, hogy egy ország, iskolák, saját média nélkül élő nép megismerje és összekapcsolja a jelenét a múltjával.

Noha az európai cigányoknak talán egynegyede is elpusztult a háborúban, a holokauszt mégsem vált részévé a cigányok kollektív emlékezetének – nem jutottak többre, mint a lassan magára ébredő Else Schmidt. Olyan erős a cigányok múltjának nyilvános eltörlése, hogy a romák beszélt nyelvében nincs is szó a nácik által művelt emberirtásra. Ahogy nincsenek széles körű megemlékezéseik vagy szertartásaik sem, amelyek keretében életben tarthatnák és kegyelettel őrizhetnék az események emlékét. A nyolcvanas évek elején egy fiatal roma értelmiségi, hogy betöltse ezt a hiányt és bevigye a köztudatba a cigány soát, megalkotott rá egy felidéző erejű kifejezést: O Porrajmos, „a lánggal felemésztő”. De tizenöt év elteltével is nagyobb esélyünk van az interneten találni hivatkozást a Porrajmosra, mint Kelet-Európa gettóiban és cigánysorain, ahol „a lánggal felemésztettek” leszármazottai élnek.

A romák egyik legfigyelemreméltóbb vívmánya, hogy évek százait tudták túlélni a többé-kevésbé ellenséges környezetben, megőrizve eltérő kultúrájukat és életmódjukat, még hozzá anélkül, hogy a történelem bármilyen, írott vagy szóbeli formájához folyamodhattak volna. A romáknak nincsenek eredetmítoszaik vagy hősmondáik, amelyekkel önmaguk számára értelmezhetnék önmagukat és igazolhatnák a másságukat. A cigány gyerekek nem a történelmi balsors csapásairól és az ellen dicsőséges legyőzéséről szóló elbeszéléseken nőnek föl. A romák ehelyett a jelen minden pillanatában újratermelik és újratermelik önmagukat, folyamatosan szembeállítva magukat a körülöttük élő nem cigányokkal, megtöltve műalkotásaikat felebarátaik szenvedésének képeivel és eltávolítva magukat a világ rájuk nehezedő minden terhétől. Számos tekintetben ők valóban „a mezők liliomai”, akiknek nincsen gondjuk a holnappal, akik mesteri fokra emelik a felejtés művészetét, hogy az örömmel élhessenek.

És mégis, olyan településeken, ahol senki sem hallotta még a Porrajmos kifejezést, létezik egyfajta emlékezés, ha rejtett alakban is. A nyolcvanas évek során különböző időszakokban társadalmi antropológus hallgatóként együtt éltem egy cigány csoporttal egy észak magyarországi kisvárosban. A kommunista korszak vége felé, ahogy enyhült a politikai nyomás, bőrféjű bandák tűntek fel, amelyek a cigányokat meg az idegeneket tették felelőssé az országban jelentkező válságért. Ezek a szkinhedek elkövettek néhány alaposan dokumentált támadást afrikai diákok, cigányok ellen a fővárosban. És egy napon az egyik ismerős cigány asszony a telepről kisebb szkinhed csoportot látott gyülekezni a piactéren. Amikor hazatérve beszámolt a látottakról, pánik kerítette hatalmába az egész közösséget. Aznap éjjel közel 200 cigány zsúfolódott össze a telep közepén álló három házban. A férfiak hajnalig őréséget álltak a környéken, míg az asszonyok és a gyerekek elbarikádozták magukat. Három éjszakán át senki nem hagyta el a települést.

Mi derül ki mindebből? Ezek a cigányok csaknem ötven éven át együtt éltek azokkal, akik táborba küldték a nagyszüleiket és a dédszüleiket. Esetenként, amikor idősebb emberekkel sétáltam a városban, megmutattak nekem egy-egy házat, amelyik egykori kollaboránsé vagy nyilaskeresztes párti aktivistáé volt. De az a veszélyérzet, amely 1988-ban pánikot idézett elő bennük, az idős romák emlékeinél erősebb ösztönzésekből ered.

Mindenféle kimondatlan módon a romák nem felejtnek, sőt sikeresen adták tovább gyermekeiknek azt a tudást, hogy a gázsók, a nem cigányok „újra megtehetik” ugyanazt. A romák örökös ostromállapotban élik az életüket, amelyben a gettón kívüli világ kiszámíthatatlan veszélyekkel teli helyként jelenik meg. E külvilág képviselői, a gázsók egyfolytában támadják a romákat, minden módon fel akarják bomlasztani közösségeiket és megváltoztatni életformájukat. Ezek a mindennapi élet ezer gesztusában kifejeződő képzetek alkotják a romák kollektív emlékezetét. Olyanfajta emlékezetéről beszélek, amelyet nem a személyes tudat tart fenn, hanem azok gyakorlatában ölt testet, akik megosztják egymással az életüket. Ezek a mélyen bevésődött reakciók abból a kulturális készletből merítenek, amelyről a birtokosainak nincs is tudomásuk. Ötven évre felfüggesztődött a fenyegetés, hogy bármikor jöhet valaki, aki elviszi őket, felégeti a házukat, elhurcolja a férfiakat, nőket és gyerekeket. Ám a romák, ha szavakban nem is, a lelkük mélyén tudják, hogy csak ideiglenes halasztást kaptak. Így aztán, amikor „megérkeztek” a bőrfejük, az egész település egyazon reakcióval fogadta a hírt. Mintha csak tegnap lett volna, hogy itt graszszáltak a fasiszták, a romáknak elég volt egyetlen sóhajtás, hogy emlékeztesse őket az ellenséges környezetből fenyegető, de mostanáig szunnyadó lehetséges veszélyekre.

Néha azt gondolom, hogy a mesteri fokon művelt felejtés miatt ez csaknem annyira meglephette a romákat, mint engem. Annál inkább, hogy a romák folyvást azt mondogatják maguknak: olyan világban élnek, amelyben egy kis sütnivalóval boldogulni lehet. Máig élő az a közös tudás, amelyet megtanul minden cigány gyerek: a nem cigányok olyan buták, hogy az eszes roma jól megélhet belőlük és közöttük, kihasználva, hogy nem tudják, miként forog a világ. A holokauszt sötét története persze nem illik bele ebbe a derűs történelemértelmezésbe. De hogyan máshogy tudnák a romák kezelni a múltjukat és gyakorolni a túlélés művészetét? A holokauszt túlságosan szörnyű ahhoz, hogy beszélni lehessen róla, annál inkább, mert bármikor megismétlődhet – és ugyan ki tudná megállítani, hiszen a náci időkben sem akadt senki, aki szót emelt volna a romákért.

A történelem megélése

A náci azt remélték, hogy a roma holokauszt története mint egy kiterjedtebb holokauszt története, soha nem kerül napvilágra. Abban bíztak, hogy nyomtalanul eltörölhetik a cigányok népét és életmódját, valójában Európa múltját, amelynek ők is részesei. És nem sok híja volt, hogy sikerüljön nekik! A megszállt Európa minden régiójából vitték a gázba, lőtték vagy éhezettették halomra a romát, sintit, jénist, ciganót meg a többi cigányt és vándorló népséget. A háború után nem voltak szervezeteik, amelyek kárptólást követelhetek volna számukra, nem volt senki, aki szót emelt volna értük. A roma szervezetek – amelyek a harmincas években alakultak Romániában, Magyarországon és Bulgáriában, néhány tanult cigány körül csoportosultak a fővárosokban – vezetőikkel együtt megsemmisültek. Így hát a cigány túlélők, legalábbis egy időre, egyfajta cinkosságot voltak kénytelenek vállalni üldözőikkel.

Csoda-e, hogy egy németországi sinti deportált, Eric Winter, nem érzi magát igazán otthon Németországban? „Németországban születtem és nevelkedtem, ahogy a nővéreim és a fivéreim is. Németnek érzem magam, német vagyok, de közben mégsem tudok szabadulni attól az érzéstől, hogy máig létezik a diszkrimináció. Még a munkatársaink is, akikkel együtt dolgozunk a vásárban, amint felmerül ez a téma, mindjárt előjönnek azzal, hogy »így meg úgy a sintik«, érted? Mindig ugyanazok a szavak. Hát nem tudom. El tudom képzelni, hogy valahol másutt éljek, de nem beszélek semmilyen idegen nyelvet, és így nehéz volna külföldre mennem. A németek... hogy mondjam csak... elég agresszívak.”

De nem csak a hivatalos elutasítások és csűrés-csavarások játszottak szerepet abban, hogy a romák inkább a felejtést választották. Századunk rémségeinek egyik nagy tanulsága, hogy azok, akik nem élték át személyesen a borzalmakat, hitetlenkedve fogadják a róluk szóló beszámolókat. A hitlenségnek ebben a légkörében a rémtettek sok áldozata érzi úgy, hogy a hallgatás a könnyebbik út. Még Izraelben is – abban az országban, amely ma büszkén vezeti vissza eredetét a náci idők üldöztetésére és az állami ünnepek között kitüntetett helyet foglalnak el a zsidó népet csaknem megsemmisítő eseményekről tartott megemlékezések – közel húsz éven át tabutémának számított a holokauszt. Aztán 1967-ben a hatnapos háború átszakította a kollektív psziché gátját. A győzelem katarzisa adott erőt Izrael lakóinak, öregnek és fiatalnak egyaránt, hogy képes legyen szégyen nélkül meghallgatni egy korábbi történelmi „vereség” túlélőit. Ettől fogva elképzelhetetlenné vált, hogy olyan hajmeresztő gúnynevekkel illessék őket, mint például a „shabon” (szappan), amelyek az ötvenes években forogtak közszájon. A romáknak, ha szabad ezt mondani, nem volt ilyen „szerencsájuk”. És csak most, három nemzedékkal később jutottak el oda, hogy vannak már fiatalok, akik tudni akarják, mi történt, és emlékezni szeretnének arra, amin elődeik keresztülmentek.

Ez a folyamat azonban nem lesz olyan egyszerű, mint bevezetni egy új tételt a múlt feljegyzésének könyvébe. Hatalmas elemző és fogalomalkotó munkát kell hozzá elvégezni. Századunk utolsó harmadában a népirtás rokon értelmű kifejezéssé vált a zsidók soájjával. A roma túlélők tanúvallomásából, kikutatva az archívumokat és felszínre hozva a romák elrejtett közösségi emlékezetét, megérthetjük, hogy ez a szükségképpen korlátozott perspektíva cigányok nemzedékeinek életét tette tönkre Kelet-Európában. A térségben uralkodó rezsimek máig azt állítják, hogy mivel a cigány holokauszt különbözik a zsidó soától, nem is lehet ugyanolyan módon közeledni hozzá, és elutasítják, hogy szót értsenek roma polgáraikkal vagy bocsánatot kérjenek tőlük az országukban elkövetett méltánytalanságokért, a náccal való együttműködésért vagy a nyílt üldöztetésért. És a csőlátás hatásai még ennél is tovább terjednek.

A holokauszt soáként való mitizálása is megnehezíti a cigány vezetők erőfeszítéseit, akik azzal töltik idejüket, hogy bebizonyítsák: az ő népüket ugyanazért üldözték, mint a zsidóságot; hogy az ő népük pusztítása ugyanolyan mértékű volt; hogy a gyilkosok ugyanolyan kegyetlenül bántak velük – mintha egyetlen mérce létezne csak az emberi nyomorúság és szenvedés számbavételére. Pedig a valóságban éppolyan sok formát ölthet a világ sokféleségének felszámolását, a „nemzettesttől idegen elemek” (ahogy a náci neveztek ellenségeiket) megsemmisítését célzó megszállott akarat, amilyen sokféleséget mutat az emberfaj.

A romák többsége Kelet-Európában, akárcsak azok a szlovákiai deportáltak, akik máig nem mernek beszélni, nehogy rájuk ismerjenek a bőrfejűek, még nem sűrítette a nácik tetteit az üldöztetés egyetlen mintájába. Ezek a romák mintha tudnák azt, hogy az elnyomás, még mindent átható formájában is, részben a modern társadalom egészen mindennapos, „elfogadható” gyakorlatából ered.

Ezeknek a romáknak a nácik és szövetségeseik által véghezvitt üldözés csak még egy eset a sok közül, de nem a történelmi szenvedés kitüntetett pillanata. Ebben az értelemben a cigányok jobban érzékelik másoknál, hogyan kell együtt élni a múlttal, jobban azoknál, akik kivételesként, ennél fogva megismételhetetlenként tekintenek a nemzeti szocializmusra és a hozzá tartozó ideológiákra. Mi azt képzeljük, hogy ilyesmi nem fordulhat elő még egyszer, de a cigányok nem így gondolják. És hála legyen érte istennek, mert a Kelet-Európából mostanság érkező hírek azt sugallják, hogy talán még jó hasznát vehetik ennek a tudásnak.